

מבוא

מאת אביגדור שגיא

רחבה ומרתקת היא ספרותם של חז"ל – חכמינו זכרם לברכה, אנשי ארץ ישראל, בבל והפזורה היהודית הקדומה, אשר חיו במאות האחרונות שלפני הספירה ולאורך כחמש מאות השנים הראשונות לספירה, בימים הידועים כתקופת הבית השני וכתקופת המשנה והתלמוד. חכמים אלה, שלמעלה מאלפיים מהם ידועים לנו בשמותיהם, הנחו את העם לאורך תקופה רבת תהפוכות וסוערת, ואף עיצבו את דמותה התרבותית-דתית של היהדות, כפי שזו המשיכה והתפתחה עד ימינו אלה. אנשי ארץ ישראל, כגון הלל ושמאי, רבן יוחנן בן זכאי, רבי עקיבא, רבי יהודה הנשיא, רבי יוחנן וריש לקיש, וכן חכמי בבל, כגון רבא ואבאי – הם ואלפי מוריהם, חבריהם, תלמידיהם ותלמידי תלמידיהם – עמדו על ערש לידתה של הדת היהודית הבתר-מקראית והנחילו לדורות את המוסדות ואת דרכי החיים, את ערכי היסוד ואת תפיסות העולם המאפיינים אותה.

בד בבד עם סיומה של התקופה המקראית, אי שם במאה הרביעית-שלישית לפני הספירה, כמה דורות לפני כינונה של מלכות בית חשמונאי, החל אט אט לעלות מעמד חברתי חדש, שהמקרא איננו מכיר אותו כלל: מעמד החכמים או הרבנים. ההנהגה המדינית והדתית שהמקרא (מאז ימי שאול ודוד) וראשית ימי הבית השני מעידים עליה התפצלה בין המלכים לבין הכוהנים, שתי שושלות בעלות ייחוס, שבצד להן עלו מפעם לפעם על הבמה בסערה הנביאים, שליחים חד-פעמיים של האלוהים אל עמו. כבר במהלך ימי הבית השני מתחילים אנו לפגוש בראשוני החכמים, 'כנסת הגדולה' קראו להם בעמימות הבאים בעקבותיהם, אך לאחר חורבן הבית, עם הסתלקותה של המלוכה מישראל ועם ירידת קרנו של מעמד הכהונה והפסקת הנבואה, תפסו החכמים את רסן ההנהגה הדתית והקנו למוסדות שייסדו – בית הספר, בית הכנסת ובית המדרש – את המקום המרכזי שנודע להם מאז ועד היום. בבית הספר חינוכו את צעירי העם בהכרה בסיסית של מלאכת הקריאה, יסודות התפילה ואורח החיים היהודי; בבית הכנסת התאסף העם כולו כדי להתפלל בצוותא, להאזין לכתבי הקודש ולדרשות שנשאו סביבם החכמים, ללמוד את ההלכות המתחדשות ולגבש עקרונות מוסר ודרך ארץ המשותפים לכולם; ואילו בבית המדרש ישבו החכמים עצמם ועסקו בכל זמנם בלימוד המקרא ובפרשנותו, בהרחבתו ובהתאמת האמור בו אל הווי החיים המתחדש והמשתנה. כלל הדברים שנאמרו בבתי המדרש בין החכמים, ולאחר מכן תורגמו לשפת העם כולו בבית

הכנסת ולשפת הצעירים בבית הספר, הם הם המכונים 'תורה שבעל פה' – מסורות שעברו מדור לדור בכל תחום ועניין שיכול אדם להעלות על הדעת: ענייני הלכה ופרשנות המקרא, מוסר ודרך ארץ, פילוסופיה ותאולוגיה, רפואה ואסטרונומיה, הרהורים היסטוריוגרפיים ותקוות לעתיד, דברי הבאי וגוזמא, תיעוד אירועים היסטוריים וסיפורי עם, ועוד ככל שהדמיון והיצירה האנושית מסוגלים להם. בצד הטקסט הכתוב, התנ"ך (הוא ה'תורה שבכתב'), הועברו בעם ישראל מסורות שעל פה, ממורים לתלמידיהם ומהורים לצאצאיהם, ממנהיגים לבני עדתם וממספרים עממיים למאזינים לדבריהם, בשפע אדיר שאין אנו יכולים להעריך את היקפו, ולאורך תקופה שאין אנו יודעים להגדירה, והכול משום שרק חלק מהן הועלה על הכתב בידי חכמים החל מן המאה השנייה-שלישית לספירה. גם המעט שתועד, בעשרות החיבורים שספר זה סוקר אחד לאחד, מציב בפנינו שפע של ידע בכל תחום ותחום, ומי ידע כמה מן התורה שעל פה לא זכתה מעולם לעלות על הכתב.

עם זאת, אסור שיתקבל הרושם כי עם ישראל של ימי הבית השני לא ידע את מלאכת הכתיבה וכי ספרים ויצירת ספרים לא היו חלק מתרבותו. מוכרים לנו חיבורים רבים שנתחברו בימים שבהם גובשו כתבי הקודש, אך הם לא נתקבלו כחלק ממורשתם של חז"ל ונתרו מחוץ לה. כוונתי לספרים הרבים המכונים 'חיצוניים', חיבורים שנכתבו בעברית או בארמית בידי יהודים ולמען יהודים, ספרים שרובם עמדו לנגד עיניהם של מגבשי הקאנון המקראי, אך שנתרו מחוץ לו (ומכאן כינויים). ספרים אלו נדחקו מעם ישראל מסיבות שונות ונפלו כפרי בשל אל חיקן של הכנסיות הקדומות, אשר תרגמום והמשיכו להחזיק בהם. גם חיבורים רבים שנתחברו בידי יהודים אשר כתבו יוונית וייעדו את כתביהם בראש ובראשונה לעולם היווני-רומי הנכרי – כגון הפילוסוף פילון איש אלכסנדריה או ההיסטוריוגרף יוספוס פלביוס (יוסף בן מתתיהו) – נותרו מחוץ לעולמם של חכמים ולא נתקבלו להיות חלק ממנו. כך יש לומר גם על כתביה הרבים של הכת שישבה על מצוקי ים המלח, היא כת ים המלח, אשר זהותה עדיין נתונה במחלוקת חוקרים, והוא הדין, כמובן, בכתביה של הדת הצעירה שצמחה במאות הראשונות לספירה מן היהדות, היא הנצרות. ארבע קבוצות אלו של טקסטים מלמדים אותנו רבות על התפתחויות דתיות ותרבותיות שהתרחשו בעם ישראל של שלהי ימי הבית השני וראשית ימי המשנה והתלמוד, אך כשמדובר בעולמה של היהדות כפי שזו גובשה בידי חז"ל – אין להם בה חלק של ממש.

מה שיצרו חז"ל במשך דורות רבים, והראשונים המשתייכים על עולמם מוכרים לנו עוד מלפני התקופה החשמונאית או במהלכה (כגון שמעון הצדיק או שמעון בן שטח), נע ונד, כאמור, מפה לאוזן עד שנמצא ראוי בזמן מן הזמנים לעלות על

הכתב. היצירה הראשונה שזכתה לכך הייתה מעשה ידיו של רבי יהודה הנשיא, שחי במפנה המאות השנייה והשלישית לספירה, היא המשנה, ולא הרבה אחריה נתחברה התוספתא, חיבור הדומה למשנה במבנהו ואשר שמו מעיד על מגמתו להיות מעין השלמה והרחבה של האמור במשנה. שני חיבורים אלו ביקשו להקיף תחומים רחבים של חיי הדת והמעשה, החל במצוות ובדינים שעניינם עבודת האדמה, המשך בכל מה שקשור ללוח השנה היהודי, למסגרת המשפחה או החברה, וכלה בעניינים שבתחום הפולחן, ובצד זה נמצא בהם גם לא מעט מסורות אגדיות. כל אותן מסורות שלא מצאו את מקומן במשנה – הן משום שרבי יהודה הנשיא לא הכירן הן משום שלא רצה בהן – המשיכו את חייהן כתורה שעל פה, וזכו לכינוי 'ברייתא', שמשמעו חיצונית, קרי: מסורת שלא זכתה להיכנס אל המשנה. על יסוד המשנה והתוספתא ועל יסוד ברייתות רבות ודיונים אין ספור שנערכו בבתי המדרש של ארץ ישראל ובכל נתחברו בסופו של דבר גם שני התלמודים, הבבלי והירושלמי, שהם מעין פרוטוקולים רב-דוריים של דיוני חכמים על המשנה ובעקבותיה, תוך שימוש במסורותיהן של התוספתא והברייתות ותוך הרחבתן לכל כיוון אפשרי בעיון ובדיון. ארבעה חיבורים מרכזיים אלה של חז"ל – המשנה, התוספתא ושני התלמודים – לא מצאו את מקומם בספר שלפנינו, שכן הוא מוקדש לתופעה ספרותית אחרת, לחיבורי המדרש. גם יצירות אחרות שנתחברו בעולמם של חכמים לא יוצגו להלן מאותה סיבה. כוונתי בראש ובראשונה לקבוצה של חיבורים שנתקבל לכותם בשם 'מסכתות קטנות', שהם למעשה ניסיונות מאוחרים (מראשית ימי הגאונים) להשלים את המשנה בנושאים שהיא לא עסקה בהם כלל, או שלא עסקה בהם בהיקף המתאים. המסכתות הקטנות עוסקות, דרך משל, בדיני כתיבת ספר תורה ('מסכת סופרים') או בסוגיות שונות הכרוכות בקץ החיים האנושיים (מסכת הקרויה בלשון סגי נהור בשם 'מסכת שמחות'), והן דורשות דיון בפני עצמן. הוא הדין בכמה קבוצות של טקסטים שנתחברו סביב עולם בית המדרש של חז"ל, טקסטים שיועדו בראש ובראשונה לשימוש בבית הכנסת הקדום ואין נוהגים לראותם כחלק מספרות המדרש. כוונתי לתרגומי המקרא לשפות שונות (כגון יוונית וארמית) וליצירה הפייטנית המגוונת. בשתי קבוצות אלו של טקסטים משתקפת אמנם תורתם של חכמים, אך אין בכך כדי לכלול אותם בספר שעיקרו בספרות המדרש.

מדרש – מה הוא? העיסוק במונח זה דורש הבחנה בין שתי משמעויות שלו, זו הקדומה והמקורית יותר, וזו המאוחרת והמשנית. המונח מדרש במשמעותו המקורית מכוון אל דרך של לימוד כתבי הקודש, דרך המחייבת את הקוראים אותם להפוך בהם ולהפוך בהם, לחזור ולקרוא אותם בכל דרך אפשרית ולהקנות להם משמעויות רבות, מתוך אמונה כי התשובות לכל השאלות שזקוק להן האדם מצוי

בהם (או בלשון חכמים: "הפוך בה והפוך בה דכולא בה" [אבות פ"ה מכ"ב]). המדרש, כתופעה ספרותית-דתית, מניח כי המקרא כולו הוא דברי אלוהים חיים, וכי הוא מדבר בעת ובעונה אחת אל כל הקוראים בו, בשבעים פנים שונות, שכולן אמת (ובלשון חכמים: "שבעים פנים בתורה" [במדבר רבה פרשה יג טו] ו"אלו ואלו דברי אלהים חיים" [עירובין יג ע"ב]). משעה שהקשר בין האדם ואלוהיו לא נעשה באמצעות הנביאים, כליו של הכוהן (כגון החושן והאפוד) או פתרונות לחלומות שהוצעו בידי פותרי חלומות – שלוש דרכים מקובלות בעולם המקראי – נעשה הספר, ספר הספרים, לכלי העיקרי, אם לא היחיד, שבאמצעותו יכול כל אדם, והחכמים-רבנים בראשם, לשמוע את קול ה' ולהאזין לדבריו ואף לקבל תשובות על שאלות שהזמן גרמן. הטכניקה המאפשרת כל זאת היא הקרויה בלשונם 'מדרש', ולמרות כל חשיבותה אין ספר זה עוסק בה אלא במשמעותו המאוחרת, המשנית, של מונח זה: כינוי שנתקבל עם הזמן (בעיקר בידי מעתיקים ומדפיסים) לספר הכולל בתוכו את דבריהם של חז"ל. במקרה זה ניתן להמיר את המילה 'מדרש' במונחים מקבילים לה: ספר, ילקוט, אוסף וכל כיוצא באלה, וראוי עד מאוד להבחין בין שתי משמעויות אלו של 'מדרש', כיוון שחיבור הקרוי 'מדרש' לא חייב לכלול רק מה שהוא תוצאה מלימוד המקרא על דרך המדרש; ומאידך גיסא מצאנו מדרשים, במשמעותה המקורית של המילה, גם במשנה, בתוספתא, בתלמודים ואפילו ביצירות פייטניות ותרגומיות. רוצה לומר, לא כל החומר המצוי בספר הקרוי 'מדרש' הוא אכן 'מדרש', ומדרשים ניתן למצוא גם מחוץ לספרות המוגדרת כספרות המדרש, שבה עוסק ספר זה.

חיבורים הכוללים את תורתם של חז"ל והמכונים בשם 'מדרש' באו לעולם החל מן המאה השלישית, ראשיתם באיסוף תורתם של התנאים (הם חכמי ארץ ישראל שחיו עד ימיו של רבי יהודה הנשיא) והמשכם באיסוף תורתם של האמוראים (הם החכמים שחיו לאחר התנאים, בארץ ישראל, בבבל ואף מחוצה להן עד למאה החמישית לערך) וסופם בחיבורים רבים שנתחברו, נאספו, עובדו ונערכו על יסוד תורתם של התנאים והאמוראים (ובמידת מה אף של ממשיכי דרכם) עד לימי הביניים (המאות ה-13-14 לערך). אכן, ספרות המדרשים שבידינו היא תופעה ספרותית-היסטורית שאיננה מקבילה בזמנה לתקופתם של חז"ל. רבים מהם חיו עוד לפני שהחלה להיווצר ספרות המדרש הכתובה, וספרי מדרש באו לעולם מאות רבות של שנים לאחר שהחכמים הנזכרים בהם כבר הלכו לעולמם.

רבים הם הספרים המשתייכים אל עולם ספרות המדרש, קצרים וארוכים, קדומים ומאוחרים, ממוקדים בספר מקראי אחד או עוסקים בתחומים רחבים אחרים, מדרשים שזכו לתפוצה רבה וכאלה שנותרו בשולי העשייה התרבותית,

חיבורים שנכתבו בלשונות ובסגנונות מגוונים, בדרכי הבעה ובמבנים מתחלפים, באזורים שונים של העולם היהודי ובידי עורכים-מחברים שנקטו במדיניות זו או אחרת של טיפול במקורותיהם. בשל הגיוון הגדול הזה מן הראוי, כפי שיובהר מכאן ואילך, להקדיש תשומת לב נפרדת לכל אחד ואחד מחיבורי המדרש, ולהציג את השאלות המבואיות הכרוכות בו קודם שבאים לקרוא בו ולדון בתכניו. אכן, "אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו" (אבות פ"ד מ"כ) אמרו חכמים, אבל התעלמות מכתריסר שאלות בסיסיות הכרוכות בכל חיבור וחיבור תשטשטש את ייחודו של החיבור ותמנע קריאה נכונה ומלאה של דבריו, על רקע מאפייניו וסגולותיו. מסתבר, שיצירת עולם המדרש לאורך למעלה מאלף שנים ובהקשרים היסטוריים, גאוגרפיים וחברתיים מגוונים, מחייבת את הקורא המשכיל לתהות על טיבו של הקנקן קודם שהוא שותה מיינו.

מה הן אפוא שאלות היסוד שצריך הקורא המתעניין בספרות המדרש לשאול עצמו כאשר הוא שולף אחד מחיבורי המדרש מן המדף ומבקש לעיין בו כדי למצוא בו דבר מה, או אף לקרוא אותו במלואו ועל הסדר? לשאלות אלו מוקדש הספר המונח בזה לפני הקורא וראוי למנות את החשובות שבהן בזו אחר זו.

בדרך כלל נהוג לראות את שאלת הזמן והמקום כשאלה המרכזית: מתי נתחבר או מתי נערך המדרש והיכן? למעשה שאלנו כאן ארבע שאלות: מה זמנו ומה מקומו של החומר המשוקע בחיבור, ומה זמנו ומה מקומו של מי שאסף אותו והביאו תחת קורת גג אחת? ברור, שהתשובות על שאלות אלה אינן יכולות להיות זהות, שכן אפשר כי עורך, דרך משל, איש הגליל של המאה החמישית, יאסוף בחיבורו מסורות של תורה שעל פה שנולדו ביהודה מאות שנים קודם לזמנו, וכי עורך היושב בדרום איטליה של המאה התשיעית יצרף אחת לאחת מסורות שנולדו בבבל ובארץ ישראל בתקופת האמוראים. יש להבחין אפוא בין זמנה של כל מסורת ומסורת הבאה במדרשים לבין זמנו של החיבור, שהוא זמנו של מי שאסף את המסורות והביאן יחדיו תוך שהוא מקנה כך לחיבור את צורתו הסופית. את זמנה של המסורת הבודדת ניתן לקבוע – ולא פעם בספק ובהיסוס – על פי שם החכם שהיא מיוחסת לו (אם יש כזה), על פי לשונה או על פי הרקע ההיסטורי שהיא מציגה (כגון שמות מקומות או מנהגים). את זמנו של מי שעיצב את החיבור, הלוא הוא העורך, ניתן לקבוע על פי שיקולים מורכבים הרבה יותר, ובעיקר על פי התמונה הכללית העולה מן המסורות שאסף. ברור, שזמנו של העורך מאוחר לזמן היווצרותן של המסורות השונות (אלא אם כן נאמר שהוא צירף למדרשו גם דברים משלו), ובצד התמונה הכללית המצטברת ועולה מלשון המסורות כולן ומרקען ההיסטורי, יכולים לסייע בידינו שיקולים נוספים, כגון שאלת המקורות שעמדו בפני העורך והשאלה מי

מעורכי המדרשים האחרים (או ממחברי ספרים אחרים) עשה שימוש בחיבורו. מדובר כאן אפוא במעין כרונולוגיה יחסית, שעל פיה נקבע זמנו של עורך מדרש גם על יסוד שיקולים כגון אלה. בהקשר זה ראוי להצביע על חשיבותו של התלמוד הבבלי כחלק ממערך השיקולים לקביעת זמנו של עורך. חיבורי המדרש הנידונים בספר זה – מרביתם אם לא כמעט כולם – הם ילידי ארץ ישראל או האזורים הגאוגרפיים שהיו נתונים תחת השפעתה התרבותית (כגון דרום איטליה), בעוד שהתלמוד הבבלי, כפי ששמו מעיד עליו כמובן, הוא פאר יצירתם של אמוראי בבל. מתי יצא התלמוד הבבלי, כחיבור שלם ומגובש, אל מחוץ לתחומיה של בבל? דומה, כי דבר זה לא אירע קודם לכיבוש האסלאם (סביב השליש הראשון של המאה השביעית), כאשר אוחדו לראשונה תחת שלטון מדיני אחד בבל (היא סוריה-עירק של היום) וארץ ישראל. כל עוד הייתה ארץ ישראל תחת שלטון ביזנץ, וקודם לכן תחת שלטון רומי, ובבל תחת שלטונה של האימפריה הפרסית, היו הקשרים בין שני מרכזי תרבות אלו חלקיים ובלתי-ממוסדים. האסלאם הביא לפריצת הגבול בין שני מרכזים אלה ולהפצתו ההולכת וגדלה של התלמוד הבבלי מחוץ לבית יצירתו. מבחינה זו יש לבדוק לגבי כל חיבור וחיבור מעולמם של המדרשים את מידת היכרותו עם תורת בבל, דבר שלא קשה לעשותו בהכירנו את שמותיהם של החכמים הבבליים, את הארמית המיוחדת ליהדות בבל, את ההלכה שגובשה שם ואת דרכי הלימוד המיוחדות שפותחו בידי אמוראי בבל. חיבור שטביעת אצבעותיו של הבבלי ניכרת בו בעליל ובעצמה, חייב להיות מאוחר למאה השביעית, והיפוכו של דבר לגבי חיבורים שאין בהם, או כמעט שאין בהם, היכרות עם עולמה של תורת בבל.

אין צריך לומר, שגם שיקולים של לשון באים כאן בחשבון. הופעתן של מילים זרות – בעיקר יוונית ולטינית – וטיבה של הארמית המצויה בחיבור, אם אכן היא באה בו, יכולות אף הן להצטרף לשיקולי הזמן והמקום שבו התהוו המסורות השונות מחד גיסא, ושבו חי ופעל העורך שצירפן יחדיו, מאידך גיסא. אף העברית, כידוע, עברה שינויים במהלך הדורות, ולא הרי העברית הקדומה שבפי התנאים, כעברית המאוחרת המוכרת לנו מחיבורים של ראשית ימי הביניים.

משעה שנקבע באופן כללי זמנו ומקומו של חיבור מדרשי זה או אחר, הוא יכול לשמש, כאמור, כנקודת מוצא לתיארוך חיבורים אחרים, שעשו בו שימוש, שהרי עולם התורה הוא פתוח ורחב וכול הרוצה לשאוב ממנו – יבוא וישאב. בשל כך, אומרים המקורות,¹ ניתנה התורה במדבר, שהוא מקום שאין עליו בעלות והוא פתוח

1. ראה למשל: מכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דבחדש יתרו פרשה א, מהד' הורוויץ-רבין עמ'

לכל דכפין. חיבורים מאוחרים נשענים אפוא על כתפי קודמיהם ונוטלים מהם מלוא חופניים, ובכך מסייעים בידינו גם לקבוע את המשאיל והשואל, המקורי והמשני. בצד שאלת זמנם ומקומם של המסורות השונות ושל העורכים השונים צריך כול מבוא טוב לספרות המדרש לשאול שאלות נוספות לגבי כול אחד מן החיבורים, כגון שאלת שמו. מדוע נקראו 'מדרש בראשית רבה' או 'פרקי דרבי אליעזר', דרך משל, בשמות אלו, ומה פירוש השם? מאימתי הם מוכרים לנו בשמות אלה והאם אפשר שהיו ידועים בעולם הקדום בשמות אחרים? שאלה טכנית לכאורה זו היא בעלת חשיבות כשבאים להכניס סדר וארגון בתולדות המדרש, שכן יש לדעת כי עורכיהם הראשונים של החיבורים לא נהגו להעניק להם שם, וכי זה ניתן להם בדרך כלל עם הזמן בידי מעתיקים אשר העבירו את החיבור מדור לדור. על כן, אפשר שאותה יצירה תכונה בשמות שונים בידי אנשים שונים שעשו בה שימוש, ובמקביל: קריאת חיבור על שמו של חכם כלשהו (כגון 'מדרש תנחומא' או 'פסיקתא דרב כהנא') באה מן הסתם לומר משהו על תפיסת הדורות שעשו בחיבורים אלה שימוש אודות קשרם של החיבורים לדמויות היסטוריות מעולמם של חז"ל, וקשר זה דורש בירור. שאלה מבואית אחרת, חשובה לא פחות מאלה שנדונו עד כאן, היא שאלת סוג הספרות של המדרש, סוגיה מורכבת הדורשת כמה דברי מבוא. בעולם התורה שעל פה נעו מדור לדור מסורות שונות ולהן צורות ספרותיות מגוונות (כגון: משלים, סיפורים, אמירות קצרות [בנוסח "אם אין אני לי מי לי" (אבות פ"א מי"ד)], פירושי פסוקים, קביעות הלכתיות, ועוד ועוד). עורכי המדרשים, כפי שכבר אמרנו לעיל, אספו אותם ממקורות שונים, בכתב ובעל פה, והביאום בכפיפה אחת, תוך שהם מנתקים אותם מהקשרם המקורי. אין ספק, דרך משל, שמשל או פירוש פסוק כלשהו באו לעולם מלכתחילה בפי חכם פלוני או אלמוני שאמר את דבריו בהקשר חברתי-היסטורי אחד, כגון דיון בבית המדרש, דברי הספד או דרשה בבית הכנסת. במקרה זה, אפשר היה להצביע על אביה מולידה של המסורת ועל ההקשר שבו נאמרה, כאשר ההקשר הוא הפרשן העיקרי של הדברים, שהרי לא דומה אמירה מבודחת בהקשר משועשע לאמירה כבדת ראש אגב עיסוק בדיני נפשות, ולא דומה משל הבא להסביר במסגרת דיון רציני סוגיה תאולוגית מורכבת אל משל שמטרתו להטיף לפשוטי עם בקשר לדרך ההתנהגות הצפויה מהם. והנה, מסורות רבות נעקרו עם הזמן מהקשרן המקורי והחלו לנוע באורח עצמאי, כאשר לא פעם נעלם אף שמו של מולידן והן הובאו בסתם, כאמירה אנונימית, או מפי חכם נוסף, שלא תמיד טרח להזכיר מפי מי שמעה. מסתבר אפוא, שהמסורות האגדיות שנאספו במדרשים שלפנינו באות אליהם כשהן חפות מהקשרן המקורי, ולא פעם בלא שם בעליהן. עניין זה מקשה ביותר על הפרשן המבקש להעניק למסורת את מלוא

משמעותה, ופעמים רבות יכול אתה להסביר את המסורת ולהבהיר מה היא אומרת, אך אין ביכולתך להסביר מדוע באה מלכתחילה לעולם ומה היא ביקשה להשיג. שאלת 'מה אומרת המסורת' קודמת תמיד לשאלת 'מדוע אומרת המסורת כך', ופעמים לא מעטות צריך להיעצר בה.

דבר זה בא לידי ביטוי בולט בשורה ארוכה של חיבורי מדרש המכונים בלשון המחקר בשם 'מדרשים פרשניים'. שם זה איננו מדויק, אך כוונתו להצביע על סוג מסוים של עריכה ועל סוג מסוים של עורך. הכוונה לחיבורים האוספים את מסורותיהם האגדיות וההלכתיות של חז"ל, על פי סדר פסוקיו של ספר מקראי כלשהו. כך, למשל, המדרש הקרוי 'ספרי דברים' או החיבור הקרוי 'מדרש שמואל', אשר שמם מלמד על הטקסט המקראי שביסודם. בשני המקרים אסף העורך מלוא חופניים מסורות אגדיות מגוונות ביותר והביאן זו אחר זו על פי סדר המקרא, בלא קשר לשאלת קדמותן או איחורן, היותן אמורות בשם חכם פלוני או אנונימיות, קצרות או ארוכות, חמורות סבר או קלילות מבט, וכל כיוצא באלה. במדרשים אלה נודע לעורך תפקיד מוגבל, של אוסף ומארגן, בלא תפיסת עולם מוצקה שהוא מבקש להעמיס על מקורותיו. הקריאה במדרשים אלו היא רוחבית בעיקרה, מעבירה את הקורא ממסורת למסורת, מבלי שעולה מהם בדרך כלל תמונה אחידה כלשהי. חיבורי מדרש כאלה נתחברו ככל הנראה ככלי עזר לדרשנים ולמורים, שהיו זקוקים למצוא במהירות ובנוחות מסורות אגדיות על פי סדרם של פסוקי המקרא שאליהן הן מתקשרות. למען האמת, ראשית המפעל של עריכת מדרשים מכירה רק סוג זה של מדרשים העוסקים בחמישה חומשי תורה: כל מדרשיהם של התנאים שעניינם בחומשים שמות-דברים, וכן המדרש הראשון שיצא מעולמם של האמוראים, הוא מדרש בראשית רבה. גם בהמשך הדרך נתחברו מדרשים מסוג זה, ואליהם יש לשייך גם קבוצה לא קטנה של חיבורים שזמנם כבר באלף השני לספירה, חיבורים המלקטים מחיבורים שקדמו להם (ועל כן הם קרויים 'לקוטים'), לא פעם תוך ציון מדויק של המקורות שעליהם נשענו.

בין כך ובין כך, עם סיום תקופת התנאים וחיבורו של המדרש לספר בראשית עמדה על מדף הספרים של עם ישראל שורה של חיבורים שעסקו בתורה וטיפלו בה, עקרונית, פסוק אחר פסוק, באגדה ובהלכה גם יחד. החיבור שנוצר לאחר אלה היה שונה מהם בתכלית, והוא ראשון החיבורים הקרויים בשם 'מדרשים פרשניים' (גם כאן אין לייחס למילה 'דרשניים' משמעות של ממש; היא נשתגרה במחקר ככינוי לסוג של מדרשים שיתואר להלן). עם השלמת שורת המדרשים הפרשניים נתברר שאין הם אחידים באופיים ובתכניהם. המדרשים לספרים בראשית-שמות וכן במדבר-דברים עוסקים בענייני הלכה ואגדה רבים, דבר הנובע מאופיים של ספרי

תורה אלה, שיש בהם מזה ומזה. המדרש הפרשני לספר ויקרא (הקרוי 'ספרא') עוסק כמעט אך ורק בהלכה, ואף זאת בשל אופיו של הספר המקראי. דרשנים וקוראים שחיפשו מסורות אגדיות שיתקשרו אל ספר ויקרא לא יכלו למצוא בספר זה את מבוקשם, למענם חיבר מי שחיבר את מדרש ויקרא רבה, ראשון המדרשים הדרשניים. מדרש זה – שמאוחר יותר הלכו חיבורים רבים בעקבותיו, כפי שניתן ללמוד מסקירת החיבורים הבאים בספר זה – איננו בנוי על פי סדר פסוקי התורה, אלא בעקבות קבוצה נבחרת של פסוקים מחומש ויקרא. פסוקים אלה הם הפסוקים ששימשו במנהגו של עורך החיבור, בארץ ישראל של המאה החמישית, כפסוקים שבהם פתחו את קריאת התורה בבית הכנסת במשך כמה וכמה שבועות, על פי מנהג הקריאה בתורה המכונה באופן בלתי-מדויק בשם 'מחזור תלת-שנתי'. בניגוד לנוהגם של אנשי בבל (שנתקבל עם הזמן על כלל ישראל), אשר קראו את התורה במחזור שנתי, משבת בראשית ועד שמחת תורה וחוזר חלילה, נהגו בני ארץ ישראל לקרוא אותה בקצב אטי יותר, והם סיימו את קריאתה לאורך כמה שנים. העדויות שבידינו מלמדות על קהילות שסיימו את הקריאה במשך 137 שבתות, על קהילות שעשו זאת במשך 175 שבתות ועל קהילות רבות שנעו בין שני מקצבים אלה. את ספר ויקרא קראו במשך למעלה משלושים שבועות, ועל הפסוקים שפתחו את קריאת התורה באותן שבתות בנה עורך ויקרא רבה את חיבורו. כל אחד מן הפסוקים שימש לו כנקודת מוצא לדיון על נושא, אשר פותח ונדון באריכות על יסוד מאמרים רבים של חכמים, במבנה ספרותי מדויק ומפואר (לפרטים ראה להלן על חיבור זה). בדרך זו עלה בידו של העורך לדון בספר ויקרא בנושאים הגותיים ואגדתיים, ואם לא עשה זאת בקשר לכל פסוק ופסוק, בכל זאת הצליח לטפל בפסוקים מרכזיים בספר זה ובנושאים מתחום הדת והמוסר בצורה מרתקת ומגוונת. אף הוא, כעורכי המדרשים הפרשניים, אסף מכל הבא ליד, אלא שהוא, בניגוד להם, מיינ את מה שמצא, בחר את מה שתאם את תפיסותיו, וסידר את החומרים שמצא בסדר שנראה לו ראוי ונכון, ומי יודע אם לא התערב בדברים, מחק ושינה, תיקן והוסיף. עורך המדרש הדרשני אפוא הוא יותר מאשר מלקט ואספן, אלא מחבר הבונה על יסוד חומרים רבים שעמדו לפניו חיבור המשקף את עולמו, לא פחות מאשר את עולמם של מקורותיו. הקריאה במדרש הדרשני דורשת אפוא הבנה, כי מי שדובר אלינו דרכו אינם בהכרח החכמים המצוטטים בו, אלא העורך חסר השם שהביאם יחדיו, ארגנם מחדש וסיפק להם הקשר חדש (שאיננו בהכרח זהה לזה המקורי שבו נוצרו). הווה אומר: כששולף אדם חיבור מדרשי מן המדף ומבקש למצוא בו דבר או לקרוא בו על פי סדרו, צריך הוא לדעת אם מדרש פרשני או שמא מדרש דרשני לנגד עיניו.

קביעה זו תגדיר את מה שהוא עשוי למצוא בחיבור וגם תכתיב את אופן הקריאה בו ואת יכולתו של הקורא להעלות ממנו תובנות המשקפות את דבריהם של החכמים. בצד המדרשים שהם 'פרשניים' או 'דרשניים', כפי שהגדרנו ותיארנו עד כה, נמצא עוד מדרשים אחרים, אשר נבנו על יסודות אחרים: הבאת מסורות על פי סדרם הכרונולוגי של האירועים שהן מתארות, הרחבה של יחידה מקראית מצומצמת אחת (כגון מדרש על שירת הים) או עיסוק מגוון אך לא מובנה דווקא בנושאים מתחום המוסר וההתנהגות הדתית, וכיוצא באלה כידם הטובה של עורכי החיבורים. מדרש מדרש ועולמו המיוחד.

עוד לא אמרנו את המובן מאליו: בצד שאלות של זמן ומקום, לשון, מקורות ואופי ספרותי, מן הראוי לשאול לגבי כל אחד ואחד מן החיבורים המדרשיים גם שאלות נוספות: מה הן הצורות הספרותיות (כגון משלים או פתגמים) האהובות על עורכו? היש בו מסורות אגדיות המיוחדות לו ושאינן להן מקבילה בשאר מרחבי ספרות האגדה? ואם כן הוא – מניין שאב אותן ומה מאפיין אותן? הקורא המתעניין ימשיך ויבקש לדעת מתי הודפס המדרש הזה לראשונה והאם עומדים לרשות המחקר כתבי יד שלו, המאפשרים לנו לעמוד על גלגולי נוסחיו, ובוודאי ירצה הקורא תאב הדעת ללמוד אם זכה המדרש לפרשנות ומי היו פרשניו, האם נדון במחקר ומי היו ראשי המדברים בו, האם תורגם לשפות שונות והאם עומדים לרשותו מאמרים ודיונים המתמקדים בחיבור ועוסקים ביתר פירוט ביסודות שונים בו ועוד ועוד, מאמרים שאליהם יפנה אם יבקש להרחיב את ידיעותיו ולהעמיקן. על כל השאלות האלה צריך מבוא טוב להשיב, ומבוא טוב אכן מצוי כאן לפנינו.

קורא דברים אלה שם בוודאי לבו לכך שלא אמרנו עד כה דבר על התכנים הבאים לביטוי במדרשים. ואכן, השאלה מה ישנו בקנקן חשובה אף היא, אך אין היא הראשונה לטיפול במסגרת ספרי מבוא. אכן, ראוי שייאמרו במבוא למדרשים אף כמה דברים בנושא זה, תוך הדגמת מקצת מן הטוב הצפון לקוראים בהם, ואף שגיוונו האדיר של עולם המדרש, שיש בו הכול בכול מכול כול, איננו מאפשר להקיף את תכניו במשפטים אחדים, בכל זאת אין הספר שלפנינו פוסח גם על סוגיה זו, וכל אחד מפרקיו מציץ גם אל תוך הקנקן, בבחינת מדגים ומתאבן גם יחדיו, ואין הוא מסתפק בעיסוק בו בלבד.

קורא העברית שביקש לדעת לגבי כל אחד מחיבורי המדרש מה ידוע לנו על זמן עריכתו ומקום עריכתו, על מקורותיו ועל העושים בו שימוש, על לשונו ועל מבנהו, על שמו ועל תולדותיו, על תכניו ועל הרושם שהטביע על תרבות עם ישראל – קורא זה יכול היה עד היום לרוות את צימאונו רק מן הספר **הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית**, ספר שנתחבר בגרמנית עוד בראשית המאה ה-19 בידי

יום-טוב ליפמן צונץ וזכה לתרגום עברי, להרחבות ולעדכונים בידי חנוך אלבק לפני למעלה מחמישים שנים, וכן צריך היה לתור אחרי מידע נוסף במקורות רבים ומפוזרים: ערכים אנציקלופדיים (שלא על כולם ראוי לסמוך), מבואות למהדורות של מדרשים, הערות קצרות בשולי ספרים שלא ביקשו להתמקד בסוגיות המבואיות וספרי מבוא חלקיים שלא כיסו בשיטתיות את כל עולם המדרש וכיוצא באלה. מבחינה זו פותח הספר שלפנינו בפני קוראי העברית תקופה חדשה של עיסוק במדרשים, בהביאו מידע מלא ככל האפשר, מדויק ומקיף, על קרוב לחמישים יצירות שדברי חכמים משוקעים בהן. על כן חייבים כל אוהבי ספרות חז"ל ועולמם – חוקרים, למדנים ומתעניינים – להחזיק טובה כפולה ומכופלת למר אשר יובל, אוהב ספר ויודע ספר, מי שכבר קנה לו שם של מפיץ תורה בישראל במסגרת אתר 'מחלקי המים' שהקים ברשת האינטרנט, על שיזם והמריץ, תמך ועודד. בלעדיו לא היה ספר זה רואה אור. כן יאתה תודה לגב' ענת רייזל, מחברת ספר זה, שהעמידה לרשותנו מבוא רב-ערך אשר ממנו יש לצאת אל דרך הקריאה, העיון, הלימוד והמחקר, והכול על יסודות נאמנים של הידע שהצטבר בדורות האחרונים, להגדלת תורת המדרשים ולהאדרתה.